CAPITOLUL X
CONFLICTUL CU STATUL ŞI CU SOCIETATEA

I. – În ce fel limitează acest conflict şansele creştinismului. – *Responsabilităţile*. – Refuzul creştinilor şi exigenţele *Statului*. – Opoziţia între creştinism şi *Societate*. – Opinia curentă asupra creştinilor. – Importanţa sa practică.
II. – *Punctul de vedere al Statului* se afirmă în secolul al III-lea: identificarea creştinismului cu anarhismul. – Principii persecutori. – De ce nu au avut succes persecuţiile. – Cum se pregăteşte schimbarea înfăţişării Statului şi a Societăţii. – *Compromisul constantinian* şi edictul de la Milan. – Cauzele sale. – Condiţiile sale şi instabilitatea lor funciară.
III. – *Concesiile Bisericii*. – Limitele acestora. – De ce nu putea fi durabilă poziţia adoptată de către Constantin. – Biserica şi Statul la sfîrşitul secolului al IV-lea. – Sfîrşitul păgînismului. – Rezistenţa aristocraţiei; de ce şi cum cedează aceasta. – Rezistenţa lumii intelectuale. – Rezistenţa ţăranilor; creştinismul lor aparent.

Succesul creştinismului întîrzie şi, o clipă, a putut părea compromis de o violentă ostilitate pe care o manifestară împotriva sa guvernarea romană şi societatea păgînă, care s-au exprimat prin ceea ce se numeşte *persecuţii*[161].

I

În dezacordul dintre creştinism şi Stat, fiecare dintre adversari şi-a avut partea sa de responsabilitate. Creştinii din primele epoci credeau că sfîrşitul lumii este iminent şi îl doreau. În modul cel mai natural, ei se detaşară de griji şi de îndatoririle vieţii terestre, iar dragostea din sufletul lor, faţă de Ierusalimul ceresc, aducea mari deservicii celei faţă de patria romană. Urau serviciul militar, pentru că el comporta obligaţii idolatre şi pentru că urau războiul. Socoteau că participarea lor la serviciul civil este inutilă, mai ales

[161] Persecuţiile au fost obiectul a numeroase studii. Lucrarea *L'Histoire des persécutions*, de Paul Allard, reputată în lumea catolică, nu a fost contestată. Se poate citi cu folos: Bouché-Leclercq, *L'intolérance religieuse et la politique*, Paris, 1911; L. Hardy Canfield, *The early persecutions of the christians*, New York, 1913, care îşi arată sursele şi, adesea, chiar le dă *in extenso*; A. Manaresi, *L'impero romano e il christianesimo*, Turin, 1914, care expune cu claritate ansamblul problemei şi conţine toate indicaţiile bibliografice utile. Cea mai bună lucrare asupra ansamblului chestiunii este cea a lui Linsenmayer, *Die Bekämpfung des Christentums durch den römischen Staat bis zum Tode des Kaisers Julian*, Münisch, 1905. (n.a.)

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

că refuzau cu obstinație să ia parte la orice manifestare de loialitate – reclamată de către guvernămîntul imperial– pentru că acestea îmbrăcau un caracter religios. Conștiința lor religioasă era extrem de susceptibilă și îi obliga la a opune o mare cantitate de *non possumus* ('nu putem') celor mai uzuale exigențe ale vieții civice. Statul păgîn nu putea tolera atitudinea acestor oameni, al căror număr creștea neîncetat și care păreau a fi luat ca deviză cuvîntul lui Tertullian: *secessi de populo* 'separați de popor'.

Fără îndoială, credincioșii nu arătau față de solicitările vieții de cetățean exclusivismul intransigent al lui Tertullian, severul apologet mărturisind că existau creștini în armată și în funcții publice. În opinia guvernanților, însă, loialismul tăcut nu era suficient pentru a contrabalansa demonstrațiile nesăbuite ori dîrzenia îndărătnică și fățișă a declarațiilor pe care exaltații le făceau dinainte. Acestea din urmă le compromiteau în mod iremediabil pe cele dintîi, pentru că ele erau singurele pe care magistrații aveau ocazia de a le observa îndeaproape și de a le înțelege.

Pe de altă parte, dacă Statul practica o toleranță reală și foarte largă față de religiile neoficiale, totodată, el le impunea anumite restricții, pe care le socotea a fi indispensabile propriei sale existențe. Spre exemplu, el dorea ca toate aceste culte să probeze în mod explicit deferență față de cultul oficial, fiecare cetățean fiind pregătit să-și dovedească patriotismul rostind un jurămînt „pe geniul" împăratului, participînd la un sacrificiu în onoarea *numen Augusti*. Pe de altă parte, Statul era foarte neîncrezător față de superstițiile „care tulburau sufletul instabil al oamenilor" și, din punctul său de vedere, credința creștină –de origine orientală, exaltată și mistică, străină de tot ceea ce obiceiurile romane socoteau a fi o religie (întrucît nu avea nici temple, nici imagine a zeului)– părea a fi, după expresia lui Pliniu, „o superstiție diformă și lipsită de măsură" (*superstitionem pravam et immodicam*). În sfîrșit, Statul se temea foarte mult de societățile secrete, iar poliția sa știa că creștinii se adună noaptea, fără autorizație[162].

[162] Față de toate forțele pe care Statul roman le pune în mișcare –deși încearcă cu prudență să dea Cezarului ceea ce este al Cezarului (chiar dacă nu reușește mereu să afle ce anume este, de fapt, al Cezarului)–, creștinismul are, în general, reacții care îl arată a fi mai degrabă un concurent decît o entitate oarecare a societății. Deși încearcă să pară inofensiv,

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

Ei nu acceptau nicicum că a dejuca şiretlicurile demonului care se ascundea sub aparenţele idolilor, a rezista ispitelor acestuia, a sacrifica totul lui Dumnezeu şi a se aduna pentru a i se închina şi ruga împreună ar putea fi un delict. Exigenţelor Statului şi obligaţiilor faţă de lege, conştiinţa lor le opunea revendicările ei victorioase. Şi încă Tertullian exprimă impresiile celor mai buni dintre ei, cînd scrie: *legis injustae honor nullus*, adică 'nu există obligaţia de a respecta o lege injustă'. Evident, actul de a se pronunţa asupra calităţii unei legi era făcut din perspectiva scrupulelor creştine. Statul nu putea tolera o atare independenţă.

Această evidentă incompatibilitate dintre punctul de vedere al Statului şi cel al creştinilor se regăsea şi între aceştia şi societate. Nu respectau nici una dintre prejudecăţile acesteia, nici unul dintre obiceiuri şi aproape nici un principiu. Tertullian (la sfîrşitul secolului al II-lea şi începutul secolului al III-lea) socotea căsătoria şi procreerea de copii ca pe o regretabilă concesie făcută exigenţelor cărnii. Pentru el, adevăratele bunuri nu puteau fi decît de ordin spiritual, condamna bucuriile şi distracţiile vieţii, sfărîma distincţiile sociale şi confunda în aceeaşi credinţă pe stăpîn şi sclavul său, aruncînd asupra unui întreg secol dispreţul său orgolios.

Bineînţeles că nu lipseau creştinii dispuşi încă de pe acum la a intra în acord cu viaţa comună, şi nu toţi aveau suflet de martir. Oamenii de rînd, însă, apreciau Biserica în funcţie de indivizii care ieşeau în evidenţă, iar păgînii din clasele înalte scrutau pericolul –pentru ei înşişi, pentru condiţia

---

respectuos faţă de legi şi de morala publică, creştinismul nu poate trece peste multe dintre principiile sale, fiecare dintre actele şi obiceiurile Statului (de la banalul sacrificiu vegetal la onorurile aduse împăratului) stîrnind reacţii de respingere, generatoare de antipatie reciprocă, soldate cu felurite consecinţe, pînă în vremea lui Constantin I. Dincolo de gestul făcut prin Edictul din Milan, însă, împăratul va contribui serios la disoluţia cultului împăratului, dar întărindu-şi puterea, căci alături de frîiele Statului civil, în mîna sa vor sta şi cele ale puterii religioase, prin subordonarea Bisericii (după moartea sa, creştinii oferind sacrificii statuilor împăratului!). După Constantin I, jocul tensionat dintre cele două se reia, începînd cu Iulian care vorbea despre „nebunia galileană", trecînd prin domnia lui Graţian, care refuză rolul de *pontifex maximus* şi zguduie instituţia vestalelor, pînă la Theodosius, care face gesturi în ambele direcţii. Oricum, şi după ce creştinismul redevine religie oficială, multe dintre practicile necreştine vor dăinui. (n.trad.)

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

şi privilegiile lor– pe care îl reprezentau proclamațiile cu aspect revoluționar.

Se consideră că Statul şi societatea, incapabile de a înțelege ceea ce avea nobil în sine exclusivismul creştin, ar fi resimțit o profundă iritare la adresa acestuia –cel dintîi persecutîndu-i pe creştini, cealaltă avînd oroare față de aceştia şi trecînd asupra lor toate calomniile antievreieşti. La sfîrşitul secolului al II-lea, se pare că problema se pune în aşa fel încît ea nu poate fi rezolvată decît prin dispariția unuia dintre adversari, iar creştinismul nu pare capabil să facă față asaltului autorităților publice, împinse înainte şi susținute de opinia cvasi-generală. Cei instruiți îi disprețuiau pe creştini, fie pentru că îi socoteau evrei pervertiți şi renegați de către Sinagogă, fie pentru că nu considerau că merită să se informeze privitor la doctrina acelora. Masele populare îi urau pe creştini în virtutea singularității vieții lor precum şi a zvonurilor abominabile răspîndite asupra adunărilor lor[163].

Această ură, exprimată în manifestări violente, a constituit principala cauză a persecuțiilor. Magistrații interveneau pentru a calma tumultul, şi –pentru a da satisfacție pasiunii oarbe a gloatei– îi ațîțau împotriva oamenilor pe care, altfel, mulțimea i-ar fi lăsat în pace. Ei ştiau foarte bine că aceia nu erau prea periculoşi, iar dacă mania lor privind intoleranța religioasă era blamabilă şi chiar ilegală, ea nu presupunea nici practica uciderilor ritualice, nici teribila imoralitate pe care purtătorii de zvonuri le-o atribuiau. Cu toate acestea, refuzul creştinilor de „a jura pe geniul împăratului" şi de a-i onora imaginea arzînd înaintea acesteia cîteva boabe de tămîie, antrena după sine acuzația de les-majestate şi moartea. De aceea, secolul al II-lea a cunoscut martiri, în special în Asia Mică, sub Traian, şi la Lyon, sub Marc Aureliu, în 176[164].

---

[163] Cei rău intenționați raportau, privitor la creştini, vechile acuzații provenite din antisemitism: cele despre uciderii ritualice şi despre orgii secrete, complicate de practici orduriere. (n.a.)

[164] Las deoparte ceea ce se numeşte persecuția lui Nero, care nu pare a fi fost decît o întrebuințare accidentală a prejudecăților populare, pentru a deturna de la împărat bănuiala că ar fi dat foc Romei în anul 64. (n.a.)

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

II

Abia în cursul secolului al III-lea sesiză Statul pericolul social ce părea să zacă în creştinism, iar atunci începu a-l socoti o specie de anarhism. Principii cei mai buni, cei mai ataşaţi de îndatoririle lor şi de demnitatea lor, şi cei mai patrioţi au fost cei care s-au arătat duşmanii cei mai neînduplecaţi ai Bisericilor creştine. Împăraţi precum Decius[165], Valerian[166], Galeriu[167] şi Diocleţian[168], în a doua jumătate a secolului, au avut intenţia clară de a întrerupe brusc propaganda, de a se debarasa de cler şi de a provoca, prin abjurări obţinute sub ameninţare şi supliciu, dispariţia completă a noii religii. Pentru a-şi atinge scopul, nu s-au dat înapoi nici din faţa celor mai feroce măsuri coercitive, nici chiar din faţa a numeroase execuţii. Mai multe acuzaţii de drept comun concurau la a-i copleşi pe credincioşi: religie ilicită, societate secretă, les-majestate, refuzul subordonării, în cazul soldaţilor, *ignavia*, adică neglijarea îndatoririlor vieţii publice şi private, şi chiar magia.

---

[165] Gaius Quintus Decius (249-251) a încercat să restaureze puterea Statului şi să întărească religia de Stat. În 250 a emis un edict de abolire a creştinismului. În acest sens, a instituit zile de sacrificii pentru împărat, din partea tuturor cetăţenilor, creştinii care refuzau participarea fiind torturaţi şi ucişi (ocazie cu care Papa Fabian a devenit martir). Totuşi, această parte a programului său politic nu a putut fi urmată cu strictețe, în ultimul al domniei sale scăzînd considerabil intensitatea aplicării pedepselor. (n.trad.)

[166] Publius Licinius Valerianus (253-260) vestit pentru masacrul din 258, cînd a ucis episcopi, preoţi şi diaconi, printre care şi pe Papa Sixtus al II-lea şi pe sfîntul Cyprian din Cartagina. (n.trad.)

[167] Gaius Galerius Valerius Maximianus (305-311), apărător al vechilor tradiţii romane, şi iniţiator al unui edict de persecuţie a creştinilor (303). (n.trad.)

[168] Gaius Aurelius Valerius Diocletianus (284-305), organizator de excepţie, creatorul celui mai mare sistem birocratic, reformator al imperiului, promotor al unor politici cu efecte pozitive în plan economic şi militar, spirit conservator în chestiuni de religie, ataşat valorilor tradiţionale. După o vizită în Egipt, unde capătă cunoştinţă despre manihei şi doctrina lor, începe prigoana împotriva acestora, socotind că toate elementele legate de aceasta religie sînt ofensatoare pentru spiritul şi Statul roman. Următorul pas este cel al persecuţiei creştinilor, dar se pare că, iniţial, Diocleţian intenţiona ca măsurile împotriva acestora să nu fie radicale. Instigat de către Galeriu, va consulta oracolul lui Apollo, care îl va îndemna către persecuţia totală. După ce palatul imperial ia foc (consecinţă a unei acţiuni pe care Galeriu o pune pe seama creştinilor), furia lui Diocleţian împotriva creştinilor capătă proporţii. (n.trad.)

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

Altminteri, aceste acuzații, cînd se aplicau creştinilor, prezentau trăsătura particulară de a fi abandonate imediat ce inculpatul consimțea să spună că renunța la credința sa, ceea ce permite să se presupună că, de fapt, el era urmărit pentru religia sa. S-a pus, totodată, întrebarea dacă nu cumva creştinismul a fost pur şi simplu interzis printr-o lege specială, încă din vremea lui Nero. Lucrul acesta nu s-a putut proba, dar nici nu este cu neputință. În practică, simplul fapt de a se mărturisi drept creştin presupunea crime şi delicte pasibile de pedeapsa cu moartea. Procedura romană, privitoare la crime, era în mod obişnuit severă. În procesele creştinilor, atingea limita maximă deoarece, în materie de les-majestate, dreptul de *coerciție* al magistratului nu cunoştea limite, iar pentru a obține abjurarea martirului, erau puse în act supliciile cele mai barbare. Desigur, temperamentul particular al fiecărui judecător aducea cu sine atenuări sau, dimpotrivă agravări ale acestui „interogatoriu" de temut.

Din fericire pentru creştini, efortul îndreptat împotriva lor de către Stat rămînea mereu incoerent şi intermitent. Niciodată, nici chiar în cele mai crunte zile ale lui Diocleția, el nu a fost dus pînă la capăt, niciodată nu a fost susținut şi de durată, astfel încît, între crize, Biserica îşi revenea. Desigur, persecuțiile făcură victime, însă, în masa creştină propriu-zisă, nu făceau decît să provoace apostazii temporare şi uneori, în schimb, un entuziasm contagios. Adesea, au fost repetate cuvintele lui Tertullian, lansate persecutorilor ca o sfidare: *sanguis martyrum semen christianorum* 'sîngele martirilor este sămînța creştinilor'. În general, cuvintele acestea se justifică, lucrările hagiografice care ne-au rămas oferindu-ne exemple destul de curioase de contagiune mentală. Mai cu seamă în intervalul dintre crize, de pe urma martirajului sîngeros, Biserica a avut foarte mult de cîştigat pentru propria propagandă.

La începutul secolului al IV-lea, după eşecul persecuțiilor lui Diocleția, Statul a ajuns să înțeleagă că deja erau prea mulți creştini pentru ca violența să îi poată stîrpi. În plus, judecînd bine problema, nici nu i se mai părea că aceasta se pune în aceeaşi termeni precum în secolul al II-lea.

Creştinismul nu mai era o religie a opincarilor şi a cîrpacilor; avea adepți din diverse clase sociale, şi pe măsură ce numărul adepților creştea,

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

în Biserică se statornicise un echilibru al opiniilor întrutotul liniştitor. Nu mai aşteptau ca sfîrşitul lumii să vină a doua zi, începură să se plieze la obiceiurile şi chiar la prejudecăţile curente, existau creştini în armată, în administraţie, lucru la care autorităţile ecleziastice consimţeau; morala şi resemnarea creştină consolidaseră principiile sociale. Peste toate, societatea credincioşilor, unită, disciplinată, condusă de şefi ascultaţi, înfăţişa Statului reconfortantul spectacol al ordinii întemeiate pe un guvernămînt bine reglat şi în care se manifesta deja spiritul politic. În sfîrşit, prejudecăţile împotriva vieţii creştine, din vremea primelor secole atît de răspîndite în popor, dispăruseră puţin cîte puţin, pe măsură ce extinderea Bisericii, favorizată de cîteva perioade de toleranţă, o făcuseră să trăiască mai ales la lumina zilei. Ideea unui compromis putea fi luată în seamă.

Circumstanţele grăbiră acest lucru[169]. În anul 311 se întîmplă ca cel mai zelos dintre persecutori, împăratul Galeriu, recunoscînd inutilitatea eforturilor sale şi obligat să cedeze dificultăţilor pe care le suscita obstinaţia de neînvins a Bisericii, se resemnă să îl tolereze şi muri la scurtă vreme după aceea. Edictul său de toleranţă dădu creştinilor –pe bună dreptate– impresia că ar fi cîştigat, iar moartea împăratului provocă o dispută pentru putere, între mai mulţi competitori, fiecare dintre rivali căutînd a-şi asigura cît mai mulţi partizani. Pentru Biserică, era o bună ocazie de a-şi face simţit sprijinul, pe care forţa şi, mai ales, universalitatea ei îl făceau valoros în mod deosebit.

Or, unul dintre beligeranţi îi inspira încredere, el arătîndu-i deja semne de bunăvoinţă: Constantin. Nu era creştin, încă, dar practica un sinergism foarte lax. Precum tatăl său, Constantinus Chlorus care, se pare, în guvernarea sa din Gallia, ignorase ultimele edicte de persecuţie, Constantin reunea în spiritul său, la modul armonios, respectul pentru vechea religie cu

---

[169] De consultat Batiffol, *La paix constantinienne et le catholicisme*, Paris, 1914, ţinînd seamă, totodată, de punctul de vedere catolic şi de tendinţele apologetice ale autorului; T. de Bacci Venuti, *Dalla Grande persecuzione alla vittoria del Cristianesimo*, Milan, 1913; C. Bush Coleman, *Constantine the Great and christianity*, New York, 1913, studiu foarte bun al surselor şi legendelor, cu o bibliografie întinsă; Ed. Schwarz, *Jaiser Constantin und die Christliche Kirche*, Leipzig, 1913, lucrare de vulgarizare ştiinţifică. (n.a.)

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

teama față de zeul creştinilor. În plus, în anturajul tatălui său, cunoscuse destui preoți, le înțelesese adevăratele capacități şi pricepuse că, chiar păstrînd principiile pe care se întemeiase creştinismul vechi, în practică ei nu refuzau să facă Statului importante concesii. Mai constatase că persecuțiile nu numai că nu reuşiseră, dar că încă tulburau grav viața de zi cu zi, deoarece ura al cărei obiect fuseseră creştinii odinioară aproape că nu mai exista de cînd aceştia deveniseră numeroşi, se făcuseră mai bine cunoscuți şi, mai ales, trăiau ca toată lumea. Constantin ştia că Biserica reprezenta o forță foarte activă şi că principii care o combătuseră nu fură prea norocoşi. În sfîrşit, aflase că unei armate numeroase şi călite în războaie, adversarul său, Maxențiu, avea grijă să îi asigure, prin rugăciuni, sacrificii, chiar prin practici magice, sprijinul tuturor zeilor păgîni; lui Constantin nu-i rămînea decît să facă apel la Christos.

Poate că deciziile şi speranțele sale au sfîrşit prin a se exterioriza şi a i se prezenta sub forma unei viziuni căreia abia mai tîrziu, povestind-o, i-a dat formă. Oricum, fu învingător şi se socoti mai mult sau mai puțin dator lui Christos. Recunoştința, credința, politica intrară în concordanță şi îi inspirară edictul de la Milan (anul 313), care, în rîndul divinităților respectabile, făcea loc puternicului zeu al creştinilor şi –pe baza libertății de conştiință– pretindea a stabili egalitatea tuturor religiilor în fața Statului. La drept vorbind, însă, Biserica nu voia o astfel de soluție, iar Statul nu putea fi mulțumit cu ea.

III

Cu toate că –prin forța lucrurilor şi datorită unui simț foarte practic al realității– Biserica creştină a ajuns în situația de a face toate concesiile necesare exigențelor vieții publice şi sociale, prin aceasta ea nu şi-a încălcat principiile. Depozitară a adevărului divin, ea vedea în fiecare păgîn un complice al lui Satan, simpla idee a egalității de tratament cu păgînismul părîndu-i a fi o ofensă pe care doar necesitatea o putea face tolerabilă. Altminteri, nu avea nici un motiv pentru care nu ar fi continuat să golească credințele păgîne de întreaga lor sevă, mai ales că avusese de cîştigat din asta. Pe de altă parte, Statul nu putea scăpa deloc de vechiul obicei care

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

spunea că Cetatea şi religia sînt unite printr-o legătură strînsă. Ordinea publică părea, de asemenea, interesată ca guvernarea să vegheze asupra disputelor pe care antagonismul celor două religii nu putea să nu le provoace, imparţialitatea sa decurgînd din stricta ei neutralitate. Or, principii nu rămaseră neutri, iar forţa creştinismului, eliberată în urma victoriei sale, îi atrase curînd în vîrtejul ei; clericii îi amestecară –aproape fără voia lor– în propriile afaceri, obţinură de la aceştia multiple favoruri, făcîndu-i să fie interesaţi în succesele lor.

Încă de la sfîrşitul domniei lui Constantin, se putea prevedea unirea Bisericii cu Statul, absorbţia păgînismului de către creştinism şi totala distrugere a acestuia, cu complicitatea şi, la nevoie, cu ajutorul Statului. Opera care se împlineşte în cursul secolului al IV-lea a cunoscut oarecare întîrziere, dar nu datorită Bisericii –aceasta s-a obişnuit destul de repede să creadă că este datoria Statului să o asiste împotriva ereticilor şi a păgînilor, fără a bănui servitutea către care singură se îndrepta–, ci datorită împăraţilor care, fie din ostilitate, precum Iulian[170], fie din dorinţa sinceră de

[170] Flavius Claudius Iulianus (355-363), împărat, strateg militar, filosof, teosof, om de litere. A fost ultimul împărat roman al dinastiei întemeiate de Constantin cel Mare, şi ultimul împărat roman necreştin. În dorinţa sa de a reforma societatea, Iulian va restructura birocraţia, făcînd-o mai suplă şi mai eficientă, încercînd totodată să salveze statul de disoluţie prin reîntoarcerea la valorile tradiţionale romane precum şi la credinţele şi practicile religioase tradiţionale. În 362 va emite un edict de toleranţă, prin care va garanta libertatea tuturor religiilor, egalitatea lor în faţa legii, cetăţenii avînd libertatea de a practica orice cult ar dori, libertate care, în fapt şi de drept, deschidea calea reîntoarcerii la starea de eclectism şi henoteism. Edictul decreta redeschiderea templelor păgîne, restituirea proprietăţilor confiscate din motive religioase, dar şi reîntoarcerea disidenţilor creştini exilaţi. Elev al lui Maximus din Efes (un elev al lui Iamblichos), Iulian practica un păgînism elenistic, destul de eclectic, în care se combinau neoplatonismul, urme de mithraism, dar şi influenţe creştine, el privind miturile ca pe alegorii, zeii fiind doar aspecte ale unei divinităţi concepute din perspectivă filosofică. În anul 363, Iulian va ordona refacerea Templului de la Ierusalim.
În fapt, Iulian nu a încercat să distrugă creştinismul, cum făcuseră alţi împăraţi, ci doar să îl priveze de statutul privilegiat de religie unică şi să îl elimine din rîndul clasei conducătoare. Acestu lucru, însă, nu putea conveni creştinismului, care din persecutat va deveni

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

a păstra echilibrul între cele două religii, precum Valentinian[171], rezistară curentului. O dată cu Theodosius şi prin acţiunea primului om de Stat pe care Biserica l-a avut –arhiepiscopul Milanului, sfîntul Ambrozie[172]– aceasta

---

persecutor şi care, în fapt, ajunsese să simtă nevoia exterminării tuturor celorlalte religii. (n.trad.)

[171] Flavius Valentinianus (cel Mare) (364-375), ultimul împărat roman care a deţinut controlul real asupra întregului imperiu. Sub aspect militar, a avut o activitate intensă şi rodnică, printre alţii, învingîndu-i pe alamani (anul 367). De proveniență socială umilă, deşi era cultivat, avea repulsie față de cei educați, precum și față de cei proveniți din clasele sociale superioare, lucru pe care îl manifesta în forme destul de dure (față de aceştia), dar şi invers, îngrijindu-se prin măsuri concrete de educația și sănătatea celor din clasele de jos. Altminteri, era un bun soldat şi organizator. Cu toate că era creştin, intransigent față de orice formă de magie ori sacrificiu, Valentinianus a fost tolerant față de opțiunile cetățenilor, încercînd să le protejeze, indiferent de dorințele partinice venite dinspre societatea civilă sau ecleziastică. (n.trad.)

[172] Sfîntul Ambrozie (aprox. 338-397), provenind dintr-o familie creştină şi avînd studii literare, juridice şi de retorică, a fost guvernator (precum tatăl său), episcop, teolog, şi unul dintre cei patru părinți ai Bisericii apusene. Dieceza din care făcea parte şi al cărei guvernator era, cunoştea frămîntări serioase datorită conflictelor dintre creştini şi arieni. În 374 moare episcopul de Milan, Auxentius (al cărui talent retoric Ambrozie îl elogia), prilej cu care, în urma unei întîmplări aparent spontane, Ambrozie este ales episcop. Ca episcop, îşi vinde întreaga avere, asigură familiei sale un trai modest, iar banii îi împarte săracilor, el ducînd o viața ascetică. De asemenea, face studii de teologie, completate cu lectura şi studiul Bibliei ebraice şi al unor autori precum Origenes, Philon, Athanasius. Scrierile sale (dogmatice, de morală, ascetism, scripturistice și epistolare) îl arată ca adept al ideii că religia creştină poate asimila valorile pe care lumea civilizată le-a produs înainte de apariția creştinismului. Deşi a luptat –de pe poziții destul de dezavantajate, uneori– împotriva arienilor, datorită unor calități pe care le avea a fost tolerat de către aceştia. De asemenea, Ambrozie a luptat şi cu păgînii (el fiind cel care se opune reinstalării statuii Victoriei în sala senatului roman, la cererea lui Quintus Aurelius Symmachus) şi s-a pronunțat împotriva evreilor. Fără a fi singular, Ambrozie reprezintă foarte bine acest echilibru, prin care lumea antică ştia să cuprindă şi să facă cel puțin suportabile două filosofii ori mentalități (Ambrozie ajunge episcop creştin într-o dieceză în care fusese episcop un arian, şi pe care îl respectă pentru anumite calități; studii de calitate îl fac să creadă nu doar în capacitatea de asimilare a creştinismului, dar şi în faptul că înlocuirea vechilor religii de către creştinism poate să se facă prin asimilarea unor elemente ale acestora; deşi interzicea căsătoriile mixte cu evreii, recunoştea unora dintre aceştia calitatea de a duce o viață curată, aplecarea şi dragostea lor față de studiu). (n.trad.)

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

îşi atinse scopul: religia creştină, în exclusivitate, căpătă statutul de religie de Stat[173].

Fireşte că păgînismul nu a dispărut pur şi simplu, însă asaltului metodic al Bisericii şi zelului tumultuos al cîtorva episcopi şi călugări care îşi luaseră misiunea de a-l stîrpi, păgînismul nu i-a opus decît o rezistenţă incoerentă. Lucrurile au stat astfel nu numai pentru că, pierzînd sprijinul guvernării, era lipsit de orice direcţie centrală şi se risipea într-un mare număr de culte separate, ci, mai ales, deoarece susţinătorii săi cei mai perseverenţi îl priveau din puncte de vedere diferite şi nu se puteau nicicum solidariza în acţiunea lor de a-l apăra.

Aristocraţia vechilor oraşe romane, în special cea de la Roma, mai mult decît faţă de credinţele strămoşilor, rămînea ataşată de practicile lor religioase, întrucît acestea le păreau a fi inseparabile de tradiţiile de familie. Admiraţia şi respectul faţă de trecut nu subzistau pur si simplu, ci doar în cadrul în care se dezvoltase acel trecut, iar aceste două sentimente constituiau un soi de religie foarte rezistentă, care ţinea de onoare şi nu putea fi atacată la nivelul convingerilor, oricum venerabile în sine. Astfel, Toxotius, soţul Paulei, se socotea obligat să rămînă păgîn deoarece pretindea a descinde din Enea[174].

La mulţi dintre aceşti aristocraţi dăinuia o convingere foarte profundă şi foarte sinceră, pe care o exprimă foarte bine cel mai celebru dintre ei, *paefectus urbi* Symmachus, care, într-un raport din 384, cerea reinstalarea în sala de sedinţe a Senatului roman a unei statui antice a Victoriei, pe care

---

[173] A se consulta Boissier, *La fin du paganisme*, Paris, 1894, 2 vol. (n.a.)

[174] Sfînta Paula (a doua jumătate a sec. IV) provenea dintr-o nobilă şi bogată familie de senatori, care se pretindea a descinde din Agamemnon. Soţul ei, Toxotius era, de asemenea, reprezentant al unei familii nobiliare. Deşi a dus o viaţa opulentă, după împlinirea vîrstei de 30 de ani începe să îşi îndrepte atenţia către religie. Sub influenţa sfintei Marcela, Paula aderă la grupul creştin al acesteia. În 382 îl întîlneşte pe Hieronymus. Se pare că l-a îndemnat şi ajutat pe acesta în traducerea Bibliei din ebraică şi greacă în latină, după care i-a editat manuscrisele. În urma unui pelerinaj în Palestina şi Egipt, se stabileşte la Bethleem, unde întemeiază o mînăstire pentru bărbaţi şi una pentru femei. (n.trad.)

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

împăratul Grațian o înlăturase în anul precedent[175]. Este vorba aici despre convingerea că este folositor oamenilor să nu se îndepărteze de uzanțele religioase pe care proba timpului le-a arătat a fi eficace. Republica, spunea Symmachus, a trăit în prosperitate atîta vreme cît a rămas ataşată de zeii strămoşilor; ea nu a cunoscut necazuri şi pericole decît din momentul în care a slăbit respectul pentru divinitățile naționale. Desigur, argumentul este slab în fața criticii, însă el se naşte dintr-un sentiment, şi nu avea nevoie să fie solid pentru a părea autentic. Cînd Roma va fi cucerită de către Alaric, în 410[176], din rîndul păgînilor capabili să simtă umilința se va ridica un glas puternic împotriva creştinismului, iar sfîntul Augustin, scriind *Cetatea lui Dumnezeu*, nu credea că face mare lucru pentru a-l atenua[177].

---

[175] Quintus Aurelius Symmachus (a doua jumătate a sec. IV), literat, orator, scriitor şi om de Stat roman (guvernator în Africa, praefectus urbi şi consul). Provenind dintr-o ilustră familie a gintei Aurelia, Symmachus a fost unul dintre aristocrații romani care, într-o vreme în care mulți se converteau la creştinism, a încercat să conserve religiile strămoşeşti. Astfel, după ce împăratul creştin Grațian a pus să fie scos din senat altarul dedicat zeiței Victoria (altarul fusese înălțat de Octavian în cinstea victoriei de la Actium, iar statuia Victoriei fusese capturată de la Pyrus) –gest care mai fusese făcut de către Constantin II, Iulian Apostatul aducînd statuia la loc–, Symmachus, în fruntea unei delegații a senatului, va protesta, solicitînd reinstalarea altarului şi a statuii. Fiind refuzat, după moartea lui Grațian, Symmachus va adresa aceeaşi solicitare lui Valentinian II, de data aceasta intrînd într-o dispută cu sfîntul Ambrozie. Retor fin, Symmachus arată că nenorocirile care se abătuseră asupra Romei în ultima vreme, ar putea fi cauzate de supărările de acest fel pe care oamenii le aduseseră zeilor. Fără a se pronunța împotriva creştinismului, Symmachus sugerează calea toleranței față de cultele tradiționale. (n.trad.)

[176] Alaric I s-a născut pe teritoriul actualului județ Tulcea, în ultimul sfert al sec. IV, şi a fost regele vizigoților (385-410), primul rege germanic care a cucerit Roma, contribuind la căderea Imperiului Roman de Apus. Inițial federat în vremea lui Theodosius I (pe care l-a ajutat împotriva uzurpatorului Eugenius), Alaric întreprinde o campanie împotriva Romei, dar nu pentru a o distruge, ci spre a obține un teritoriu în interiorul granițelor imperiului şi funcția de comandant suprem al armatelor imperiului. Honorius refuză, astfel că Alaric întreprinde încă două campanii, la capătul cărora va cuceri Roma în anul morții sale. (n.trad.)

[177] Aurelius Augustinus, (354-430), episcop de Hippona, retor, filosof şi teolog, părinte al Bisericii, „conditor antiquae rursum fidei", conform lui Hieronymus. Inițial adept al maniheismului şi neoplatonician, în urma unei crize spirituale şi a unei viziuni din anul

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

Să adăugăm că –oricare ar fi fost ajustările practicii sale– egalitarismul funciar al creştinismului nu putea să inspire simpatie unor oameni care încă mai aveau orgoliul marilor familii[178]. A asculta de cleric, de episcop, care venea *de n-are importanță unde*, nu era deloc la îndemîna acelor oameni.

Cu toate acestea, rezistența lor sfîrşi prin a ceda treptat. Mai întîi deoarece o aristocrație care nu este, în acelaşi timp, un partid politic se apără cu greu împotriva dezavantajelor crescînde ale guvernării. La urma urmelor, o tradiție capitulează mai lesne decît o credință religioasă –iar acea credință nu se întîlnea decît în mod excepțional la aristocrați[179]. Apoi pentru că nenorocirile vremurilor, în special în secolul al V-lea, îi împinseră pe

---

386, renunță la viața de pînă atunci, se convertește la creştinism şi se botează, implicîndu-se activ în disputele şi clarificările doctrinare ale creştinismului epocii sale. În vremurile în care imperiul roman se îndrepta spre dezintegrare, Augustin va elabora conceptul unei cetăți a lui Dumnezeu, diferite de cea umană, cu referire la Biserică. Unul dintre scopurile scrierii a fost acela de a restaura în rîndul creştinilor credința şi încrederea, după cucerirea Romei de către Alaric. (n.trad.)

[178] În original: *gentes*. Este vorba despre familie, care în vechea Romă, a constituit, în fapt, celula pe care s-a clădit Cetatea, unul dintre elementele constitutive şi de funcționare a Republicii –în mai mică măsură a Imperiului. O familie era constituită din cei care purtau acelaşi *nomen* şi care împărtăşeau aceeaşi ascendență. În esență, conceptul este comun umanității, chiar dacă importanța sa cunoaşte variații şi evoluții calitative şi de grad de-a lungul istoriei şi, într-o mare măsură, în funcție de diferitele tipuri de civilizație. (n.trad.)

[179] Cea mai interesantă dintre excepții ni se pare a fi cea a lui *Praetextaus*, mare funcționar din a doua jumătate a secolului, teolog convins şi preot pios al mai multor culte. (n.a.)

Vettius Agorius Praetextatus (315-384), aristocrat păgîn, guvernator, proconsul, praefectus urbi şi praefectus praetorio în vremea lui Valentinian II, prieten al lui Symmachus, acelaşi cu personajul principal al *Saturnaliilor* lui Macrobius, colaborator al lui Symmachus şi Flavianus la emendarea şi editarea unor texte aparținînd culturii tradiționale romane. Praetextatus a fost pontifex al Vestei şi al Soarelui, augur, tauroboliatus, hierofant, curial al lui Hercule, neocorus şi preot al misteriilor eleusine şi al zeului Liber Pater (al vinului, fertilității şi libertății). Respectat pentru echilibrul şi onorabilitatea sa, Praetextatus este cel care returnează lui Damasus basilica Sicininus şi oferă amnistie susținătorilor episcopului Ursicinus. A fost susținător al religiei tradiționale romane, *res divina* –personal fiind devotat zeiței Vesta, a căminului– întreprinzînd mai multe acțiuni prin care a protejat credința necreştinilor, printre care şi restaurarea porticului Deorum Consentium, din Forumul roman. (n.trad.)

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

mulți dintre ei către ascetism care, fără a fi exclusiv creștin, se potrivea bine acestuia și, în chiar acel moment, înflorea sub forma monahismului. În sfîrșit, pentru că femeile aparținînd clasei nobiliare s-au lăsat mai ușor antrenate înspre credința mistică și ascetică oferită de călugări elocvenți și exaltați. Spre sfîrșitul secolului al IV-lea, cele mai mari figuri creștine ale Romei sînt cele ale Melaniei[180], ale Paulei și ale fiicelor ei. Toate acestea sînt mari doamne pe care zelul le împinge la a părăsi lumea pentru a trăi în asceză și, în final, să se stabilească în Palestina, una sub îndrumarea lui Rufin, celelalte sub cea a lui Ieronim, ambii călugări.

Alături de aristocrația de sînge, cea spirituală a refuzat multă vreme să adere la credința creștină, pe care, adeseori, se arată a o ignora. Ceea ce, pentru prima, constituiau tradițiile de familie, la a doua se poate numi superstiția pentru elenism. Altfel spus, aceasta manifesta o admirație mai degrabă sentimentală decît estetică pentru literatura și gîndirea grecească. Fiind scăldată de păgînism, cultura elenică se arata inseparabilă de respectul pentru vechile mituri și vechii zei. În rest, filosofia neo-platoniciană care, sub influența lui Porphyrius[181] și mai ales a lui Iamblichos[182], devine un

---

[180] Este greu de arătat cu exactitate la cine se referă autorul.
Sfînta Melania cea bătrînă (325-410), una dintre cele mai bogate femei din imperiu, se convertește după moartea soțului și a doi copii (pe cînd avea 22 de ani). Este fondatoarea unei comunități creștine pe Muntele Măslinilor, călătorește la Alexandria, iar ultimii ani și-i petrece la Ierusalim. În disputa dintre Origenes și Hieronymus, s-a situat de partea celui dintîi.
Sfînta Melania cea tînără (383-439), una dintre ultimile descendente ale gintei Iulio-Claudiilor, după moartea copiilor s-a convertit la creștinism împreună cu soțul ei. Și-a împărțit averea săracilor și a dus o viață ascetică. A trăit astfel la Messina, apoi a călătorit în Africa, unde l-a cunoscut pe Augustin, a înființat o mînăstire, după care a călătorit în Palestina, unde a înființat o altă mînăstire. După moartea soțului ei, a construit o altă mînăstire și o biserică, unde și-a petrecut restul zilelor. (n.trad.)
[181] Porphyrius din Tyr (232-304), filosof neoplatonic, succesor al lui Plotin, autor al lucrării *Eisagoge*, prin care se îmbină elemente ale logicii aristotelice cu neoplatonismul, și care se află la originea disputei universaliilor. A fost apărător al religiei tradiționale, împotriva creștinismului. (n.trad.)
[182] Iamblichos (275-330), om de mare cultură și erudiție, privit cu admirație nețărmurită de către contemporani, este întemeietorul ramurii siriene a școlii filosofice neoplatonice, elev

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

amplu sincretism, în care se îngemănează metafizica, teurgia şi învăţăturile misteriilor, oferă toate instrumentele utile interpretării miturilor şi preamăririi zeilor. La rîndul lor, misteriile –care încă mai dăinuie– adaugă acestui ansamblu, deja impozant, propriile lor emoţii senzoriale, speranţele lor şi consolările lor. Abundenţa de bunuri dăunează uneori, dacă masa lor copleşeşte pe om –care nu se poate bucura de ele decît dacă le domină. În cazul nostru, confuzia tuturor acestor reprezentări, doctrine, teorii, imagini, practici, tradiţii este atît de mare încît nimeni nu le poate cuprinde împreună într-o adevărată religie. Cei ce încearcă acest lucru, precum împăratul Iulian, nu fac decît să ajungă la pietism –cu siguranţă, unul sincer, însă confuz, cu totul personal şi, practic, *incomunicabil*. Din materia religioasă care se oferă, fiecare alege, „la grămadă", ceea ce-i convine, făcînd din aceasta o religie pe propria măsură. Chiar dacă există *şcoli* de filosofi, acestea nu au nici coeziunea, nici viaţa invazivă a Bisericilor creştine. De aceea tentativa de restaurare a vechilor culte, din vremea scurtei domnii a lui Iulian (360-363)[183], nu a avut nici o şansă.

Pietist convins şi fanatic al elenismului, „Apostatul" nu a fost decît un filosof obscur, iar sincretismul său ordonat, de bine de rău, în jurul devoţiunii lui pentru Soare, nu avea cum să fie luat în seamă ca doctrină. Cu o mare ardoare şi cu ceva spirit, manifesta o viguroasă antipatie împotriva „nazareilor", însă toată sofistica sa rămînea neputincioasă în a organiza dogmatica în mod coerent, singura care putea încerca să o ruineze pe a acelora. De asemenea, politica sa se străduia în van să constituie un cler şi o Biserică, din preoţii dispersaţi şi cu rituri divergente, aparţinînd cultelor pe care ar fi vrut să le unifice. Prin forţa lucrurilor, Iulian era limitat la a face o imitaţie palidă şi mediocră a creştinismului, în care se exprimau sentimente religioase aparţinînd acelor vremuri şi obiceiurile ritualice adaptate nevoilor lor. Din punctul nostru de vedere, tentativa sa –pe care incontestabila sinceritate o face demnă de respect– apare ca un anacronism prea puţin

---

al lui Porphyrius, care introduce în sistemul plotinian elemente de pitagorism (socotindu-l pe Pitagora a fi marele maestru) şi amplificîndu-i elementele de mistică. (n.trad.)

[183] Iulian Apostatul a fost *Caesar* între 355-360, *Augustus* între 360-361 şi *sole Augustus* între 361-363. (n.trad.)

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

inteligent. Funcționarii imperiali se prefăcură a urma sugestiile stăpînului, dar acesta se plîngea de lipsa lor de zel. Creștinii rezistară și, cum Iulian nu avu nici vremea și –fără îndoială– nici dorința de a reveni la măsurile coercitive ale lui Diocleția, Biserica –deși nu l-a cruțat de ura ei–, în realitate, nu a avut a-i reproșa decît necazuri mărunte și fără urmări.

Pe măsură ce cultura profană devine mai vlăguită –pentru că nu mai produce nimic valoros și trăiește de pe urma trecutului, dar și pentru că dogmatica creștină absoarbe pînă la epuizare substanța încă vie a gîndirii grecești–, intelectualii cedează puțin cîte puțin și intră pe rînd în corpul creștin. Polemica lor, care nu-i interesează decît pe literați, este obligată să devină discretă pentru ca autoritățile publice să nu se îndepărteze, și nu poate fi mai presus de contagiunea credinței și de replicile creștine, numeroase și presante. Secolele al IV-lea și al V-lea produc o literatură apologetică foarte bogată, care se constituie într-un front împotriva argumentărilor păgîne. În fondul lor, rațiunile acesteia nu sînt nici mai bune, nici mai rele decît ale celorlalți, și prezintă avantajul de a nu avea aspectul unor reacții. Ele pretind a păstra –în toate domeniile– ceea ce merită a fi conservat din tradițiile trecutului, dar, totuși, le așează în marele curent al gîndirii religioase și ale sentimentului fideist, în mod evident, al celui care îi animă pe oamenii din acea vreme.

Rezistența cea mai tenace vine dinspre poporul din zona rurală, *pagani*[184], care erau foarte atașați de micii zei locali, bine specializați, precum și de vechile obiceiuri pe care superstiția le consolidează. Simplitatea lor naturală face ca evanghelizarea să fie periculoasă, cu atît mai mult cu cît este greu să fie convinși altfel decît șocîndu-le imaginația printr-o acțiune îndrăzneață împotriva sanctuarelor lor, a chipurilor cioplite, a arborilor sacri, a izvoarelor miraculoase. Credința care luminează orașele găsește ușor, în mînăstirile rurale, un ajutor prețios și bine plasat. În

[184] Termenul *paganus* semnifică 'locuitor al unui *pagus*', acesta din urmă avînd sensul 'așezare rurală'. Este demonstrat astăzi că ostilitatea acestor țărani față de creștinism a determinat schimbarea de sens din *paganus* 'păgîn', care pare a data din prima jumătate a secolului al IV-lea, generalizarea producîndu-se treptat, în cea de-a doua jumătate a secolului. (n.a.)

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)

multe cazuri, aceasta sfîrşeşte prin a se impune prin lenta presiune zilnică, în altele, se petrece miracolul convertirii dintr-o singură mişcare a unui întreg sat sau chiar a unei zone mai întinse. Cel mai adesea, se procedează prin substituție: creştinismul transpune, în propriul beneficiu, legendele şi superstițiile, cultul sfinților înlesnind această operațiune. Aceştia sînt instalați în locul micilor zeități familiare, la care țăranii țineau atît de mult, pentru că solicitau o cantitate infimă de servicii zilnice. În felul acesta, satele emană impresia creştinării, la sfîrşitul secolului al V-lea, această lucrare fiind destul de avansată.

Încă de pe acum se poate prevedea rezultatul luptei de fond, angajate încă din primul sfert al secolului al IV-lea. Succesul durabil al religiei creştine în marile centre urbane şi în lumea oficială, organizarea Bisericii, în comparație cu dispersia incoerentă a adversarilor şi, mai ales, energia vie pe care o purta în sine, în vreme ce vechile religii păgîne se înfundau ele singure în moarte, sînt tot atîtea fenomene care anunțau şi pregăteau triumful creştinismului.

BDD-B621-13 © 1921; 2011 (trad.) Ernest Flammarion; Casa Editorială Demiurg
Provided by Diacronia.ro for IP 18.221.28.50 (2024-07-18 10:22:02 UTC)